

УДК 364.144 (477):303.446.4

Е. М. ЛІБАНОВА,
*академік НАН України,
директор Інституту демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
(Київ)*

НЕРІВНІСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ВИТОКИ ТА СУЧАСНІСТЬ

Викладено теорію нерівності, яка концентрує основні положення сучасного понятійного апарату, причин формування нерівності та її соціально-економічних наслідків. Наведено результати дослідження особливостей прояву нерівності в українському суспільстві на різних історичних етапах його розвитку. Основну увагу приділено нерівності в сучасному суспільстві.

Ключові слова: нерівність, види, форми і прояви соціальної нерівності, вимірювання нерівності, фактори і наслідки, “соціальні ліфти”, соціальне відторгнення.

E. M. LIBANOVA,
*Academician of the NAS of Ukraine,
Director of M.V. Ptukha Institute of Demography and Social Studies
of the NAS of Ukraine
(Kyiv)*

INEQUALITY IN UKRAINE’S SOCIETY: SOURCES AND MODERNITY

The theory of inequality, which concentrates the main positions of the modern apparatus of conceptions and shows the reasons for the formation of an inequality and its socio-economic consequences, is presented. The results of studies of specific features of the manifestation of the inequality in Ukraine’s society on various historical stages of its development are given. The main attention is paid to the inequality in the contemporary society.

Keywords: inequality, types, forms, and manifestations of a social inequality, measurement of the inequality, factors and consequences, “social lifts”, social separation.

Нерівність як соціально-економічна категорія

Сучасне трактування нерівності передбачає вихід за межі суто економічних параметрів – виділяють нерівність економічну, соціальну, політичну і етнокультурну. Окремі групи населення, внаслідок обмеження своїх прав, можуть потерпати від конкретного виду нерівності, але найбільш гострі прояви має їх комбінація. Саме через кумулятивний вплив формуються такі вкрай негативні та загрозливі для національної безпеки явища, як відторгнення окремих груп населення від суспільного життя, поляризація та маргіналізація суспільства.

Лібанова Елла Марленівна (Libanova Ella Marlenivna) – e-mail: libanova@idss.org.ua.

Найбільш наочним проявом економічної нерівності є нерівність за доходами, яка може спричиняти (і зазвичай спричиняє) нерівність доступу до основних соціальних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла), до ресурсів (фінансових, зокрема кредитів, земельних тощо), до реалізації своїх основних прав у цілому (права на здоров'я, життя, безпеку). Але при цьому і сама нерівність за доходами одночасно є наслідком інших видів і проявів нерівності. Так, відсутність можливості здобути якісну освіту прирікає дітей з бідних родин на злидні у їхньому вже дорослому житті, адже навіть в Україні, де значна частина населення з вищою освітою працює не за спеціальністю або на робітничих місцях, які не потребують високої кваліфікації, починаючи з 1999 р. * спостерігається сталий прямий зв'язок між рівнем освіти і рівнем доходів. Повною мірою це стосується і нерівності за тривалістю життя – діти з бідних родин стикаються з вищим ризиком передчасної смерті або захворювання і мають менше шансів реалізувати свій потенціал. Зазвичай люди з високими доходами живуть довше за бідних; у свою чергу, хороше здоров'я є фундаментом належної економічної конкурентоспроможності.

Глибока нерівність справляє вкрай негативний вплив на можливості економічного зростання. Наслідком низького рівня життя часто стають хворобливість і невисокий рівень освіти, що, безперечно, знижує економічну активність відповідних груп населення, позначається на сукупному трудовому потенціалі країни, отже, спричиняє уповільнення темпів економічного зростання в цілому. І навпаки, підвищення доходів бідних верств населення приводить до збільшення попиту на товари вітчизняного виробництва, тоді як представники заможних верств частіше орієнтуються на імпорт або взагалі купують значну частину одягу, взуття, техніки тощо за кордоном. Таким чином, саме зростання попиту з боку бідних верств найбільше стимулює розвиток національної економіки, що, у свою чергу, викликає зростання попиту на робочу силу. І нарешті, більш справедливий розподіл доходів є вагомим стимулом (і матеріальним, і психологічним) розширення участі всіх верств населення в економічному розвитку, тоді як посилення нерівності загрожує соціальним напруженням і опором з боку тих, хто втратив надію на покращення власної долі **. До речі, найчастіше така активна деструктивна поведінка є характерною для освічених осіб. Отже, політика подолання нерівності сприяє економічному піднесенню країни в цілому [1].

Нерівність є чинником криміналізації суспільства, зокрема корупції, оскільки провокує втручання у політику і державне управління осіб з високими доходами [2]. Значна концентрація ресурсів і доходів дозволяє певну їх частину направляти на хабарі високопосадовцям і використовувати їхні можливості у власних економічних інтересах. Таке зрощування багатства з владою аж ніяк не сприяє ані гармонійному розвитку суспільства, ані високим темпам економічного зро-

* З 1999 р. Державна служба статистики України щокварталу проводить за сучасною міжнародною методологією обстеження умов життя 10 тис. домогосподарств, що дає змогу здійснювати коректні динамічні порівняння.

** Не всі прояви нерівності негативно сприймаються населенням. Високі доходи осіб, чия кваліфікація, сумлінність і внесок в економічний розвиток країни не викликають сумнівів, не дратують. Натомість преференції та привілеї тих, чия діяльність у масовій свідомості асоціюється з порушенням законодавства, неправовими і неетичними діями, є рушійною силою масового незадоволення.

стання, оскільки дає переваги окремим складовим економіки за рахунок інших. Переваги надаються безпосередньо через бюджетне фінансування * або за допомогою різноманітних податкових привілеїв. У той чи інший спосіб така несправедливість зумовлює економічні (а потім – і соціальні) конфлікти, гострота яких є прямо пропорційною ступеню нерівності [3; 4]. Наявність будь-яких економічних переваг, а тих, що викликані кастовою належністю, – тим більше, суперечить принципам вільної конкуренції, істотно ускладнює доступ на ринок новим гравцям, змушує і їх вдаватися до протизаконних дій. Водночас така практика є надзвичайно потужним стимулом для правлячої еліти намагатися будь-що зберегти свої позиції.

Відмінності в доходах і наданих окремим групам населення можливостях часто віддзеркалюють нерівність у сфері політичної влади. Вразливі верстви населення залишаються такими значною мірою через слабкий політичний вплив на державні рішення, а слабкий вплив визначається, передусім, їхньою вразливістю. Таким чином, економічна нерівність є перешкодою для демократичних перетворень і чинником послаблення легітимності та корозії політичних інституцій.

Нерівність за доходами часто спричиняє макроекономічну нестабільність: значне розшарування населення є чинником бідності (особливо визначеної за так званим відносним критерієм) і, відповідно, масштабного вторинного перерозподілу доходів через соціальні трансферти; великі соціальні трансферти зумовлюють високі бюджетні видатки, а отже, і бюджетний дефіцит **, необхідність покриття якого провокує інфляцію. Інфляція набагато сильніше впливає на рівень життя бідніших верств населення [5], тому провокує посилення нерівності, виносячи її на новий виток спіралі. Коло замкнулося.

Історичні трансформації нерівності

Практично протягом усього розвитку України суспільна нерівність розвивалася відповідно до економічних процесів та історичного етапу: в доіндустріальних фазах ступінь нерівності зростає паралельно з ускладненням суспільної структури, а з початком індустріалізації – помітно знизився порівняно з аграрним етапом розвитку.

Яскравим винятком у цьому процесі стала Запорізька Січ, яка була створена переважно людьми, які переїхали туди через своє несприйняття нерівності (етнічної, релігійної чи економічної), і яку можна вважати певним взірцем максимально рівного суспільства тих часів. Запорізьке військо було демократично організованим: вищий орган влади – Січова рада – вирішував судові та політичні питання, призначав старшину; формально всі козаки мали рівні економічні, передусім земельні, та політичні права. Але фактично рівень життя старшини був істотно вищим, ніж у пересічних козаків, що справило значний вплив не тільки на тогочасну, а й на подальшу стратифікацію українського суспільства. У цілому соціальна стратифікація і нерівність українського суспільства повністю відпові-

* Вплив багатих верств на розподіл бюджетних коштів є окремим і практично неминучим проявом нерівності в країнах з низьким розвитком демократії та відсутністю належних структур громадянського суспільства.

** Принаймні більший, ніж це було б без необхідності фінансувати значні додаткові соціальні трансферти.

дали загальним закономірностям суспільної еволюції [6]. Отже, є всі підстави для висновку про те, що такий характер розвитку України привів би до формування модальної європейської структури населення – з потужним середнім класом, доволі компенсованою, хоча і масштабною бідністю (якщо орієнтуватися на сучасний рівень економічного розвитку України) та відносно нечисленними багатими верствами.

Однак у першій половині ХХ ст. наявну соціальну структуру було зруйновано – на більшій території країни в 1918 р., а в західному регіоні – в 1939-му. Суспільство з помірним ступенем нерівності стало стрімко набувати ознак егалітарності. Але, всупереч поширеній думці, українське соціалістичне суспільство і близько не було взірцем загальної рівності та злагоди.

Аналіз нерівності за доступом до основних благ дає підстави для виокремлення найбільш привілейованих соціальних груп: партійні та державні чиновники і командний склад силових структур – це була дуже невелика частина українського радянського суспільства. Більшість населення жила дуже скромно, до середини 1960-х років – у бараках та комунальних квартирах; мобільність – не лише вертикальну, а й горизонтальну – було обмежено системою прописки, а для сільських мешканців – узагалі відсутністю паспортів і будь-якої можливості зміни місця проживання.

Існувала значна диференціація у забезпеченні не тільки медичними та освітніми послугами, а й продуктовими і непродуктовими товарами, цінами на них тощо. Ця диференціація регулювалася розміром і підпорядкованістю населеного пункту і місцем роботи. Постачання товарів до столиці, міст-мільйонерів, Севастополя як міста республіканського підпорядкування було набагато кращим, ніж до малих міст і містечок. Додаткові матеріальні преференції мали працівники великих підприємств, передусім військово-промислового комплексу, так званих колгоспів-мільйонерів, великих радгоспів. Зокрема, вони частіше отримували житло, відпочивали у санаторіях та будинках відпочинку; великі підприємства часто мали власні лікувальні заклади, бази відпочинку, в тому числі й для дітей, дитячі садочки тощо, для них існувало спеціальне постачання продуктів та промислових товарів, які взагалі не надходили до торговельної мережі. І, на відміну від привілеїв еліти, ці ознаки суспільної нерівності не приховувалися.

Якщо в перші роки радянського періоду практично все зароблене витрачалося на поточне споживання, то економічний розвиток, з одного боку, і нестача товарів та послуг у торговельній мережі – з іншого спричинили істотне зростання заощаджень, але, безумовно, не всіх верств населення. Так, у 1940 р. вклади в ощадкасах – єдиному на той час місці зберігання грошей – мали лише 8% населення, у 1971 р. – 36%, а в 1989 р. – 89%. Проте розмір середнього вкладу збільшувався не так помітно: за даними 1971 р., середній вклад становив 5,1 середньомісячної заробітної плати, а в 1989-му – 7,4*. Насправді це є свідченням не стільки перевищення доходами потреб населення, скільки відсутності в необхідних обсягах доступних товарів та послуг. Певною ілюстрацією слугував низький рівень забезпечення товарами тривалого користування: у 1970-х роках лише 57%

* Розраховано за: Народне господарство Української РСР в 1971 році : ювілейний стат. щорічник. – К. : Статистика, 1972. – С. 360, 386; Социальное развитие СССР. 1989 : стат. сборник. – М. : Финансы и статистика, 1991. – С. 130.

українських родин мали телевізори, 11% – пилососи, 23% – фотоапарати, 10% – легкові автомобілі *.

Важливим засобом державної соціальної політики того часу слугувала розвинута система “соціальних ліфтів”, яка, безперечно, сприяла зниженню нерівності та запобігала її кастовості. Щоправда, доступ до них не поширювався на все населення, а регулювався ідеологічними вимогами, зокрема, походженням з робітничого класу чи селянства, місцем роботи, так званою громадською активністю. Для багатьох сільських хлопців таким “ліфтом” ставала служба в армії. Сільським дітям було простіше вступити до вищого чи середнього професійного навчального закладу, особливо сільськогосподарського характеру, а робітникам і селянам – до лав комуністичної партії, що значно спрощувало подальше просування кар’єрними сходами. Становище ж так званих дітей службовців було відчутно складнішим – преференції мали переважно діти з тих сімей, у яких був доступ до дефіциту (товарів, послуг або владних повноважень). Але службовці та управлінці не завжди отримували зарплату, вищу, ніж робітники. Тому часто після здобуття вищої освіти промислові та деякі інші працівники залишалися на робітничих посадах.

При цьому існували високі конкурси при вступі до ВНЗ. Це свідчить про престиж вищої освіти навіть за відсутності гарантій підвищення соціального статусу в разі її здобуття. Особливо загострилася ця суперечність у 1970–1980-х роках, коли зарплати вчителів та лікарів не забезпечували мінімально прийняттого рівня життя. Перед розпадом СРСР навіть науковий ступінь не гарантував високого соціального статусу.

Окремим чинником нерівності був тотальний дефіцит, який неминуче породжував специфічну її форму, пов’язану з різним доступом до дефіцитних товарів та послуг, що конвертувався у соціальний престиж і гроші. Створилося своєрідне доволі замкнене коло, до якого входили представники певних професій і суспільних шарів: партійна, творча і наукова еліта, гінекологи, стоматологи, працівники сфери обслуговування; з розвитком тіньової економіки з’явився новий прошарок – так звані “цеховики”, а з поступовим послабленням залізної завіси – “фарцовщики”, які потай торгували закордонним крамом, до яких тісно примикали певні працівники сфери обслуговування.

Таким чином, за радянських часів існували такі види і форми нерівності:

- прихована, пов’язана з існуванням привілейованої еліти;
- явна і навіть демонстрована, зумовлена ідеологічними перевагами, що надавалися пролетаріату і трудовому селянству;
- напівкримінальна, сформована тотальним дефіцитом.

Однак, попри наявність нерівності як суспільного явища, ідеологічно вона не визнавалася, тобто її статистичного виміру чи навіть підтвердження не існує. Ідеологічне заперечення нерівності зумовило відповідне вкорінення її відсутності й у масовій свідомості.

Нерівність у сучасному суспільстві

Стрімка стратифікація українського суспільства відбулася вже на початку 1990-х років, коли різка зміна умов господарювання і масштабна приватизація

* Народне господарство Української РСР в 1971 році : ювілейний стат. щорічник. – К. : Статистика, 1991. – С. 386.

спричинили концентрацію ресурсів і національного багатства в руках відносно нечисленної групи людей при зубожінні та низькооплачуваній зайнятості переважної більшості населення. В Україні з'явилися дійсно багаті родини, причому їх статки були сформовані в основному завдяки доступу до державної власності та приватизації найбільш прибуткових її об'єктів. Надзвичайно короткий термін накопичення цього багатства значною мірою вплинув на бажання всіляко демонструвати свої доходи, часто навіть завищуючи їх. Одночасно відбулося катастрофічне падіння рівня життя більшості українців. У першу чергу постраждали безробітні й ті, хто з різних причин виявився неготовими до різких соціально-економічних зрушень. Прагнучи бодай якось захистити соціально вразливе населення, парламентарі пішли хибним шляхом надання різноманітних пільг та допомоги, які часто лише декларувалися. На фоні гіперінфляції це неминуче посилювало несправедливість. Значно погіршилося медичне обслуговування, у багатьох випадках медичні та освітні послуги – за законом безплатні – стали надаватися виключно за гроші. Багато медичних та освітніх закладів у сільській місцевості було закрито. Оскільки різні галузі та сектори економіки по-різному адаптувалися до нових умов господарювання, посилювалася галузева і, відповідно, регіональна диференціація.

Одним з основних механізмів економічних трансформацій в Україні стала так звана ваучерна, тобто паперова, приватизація. Її ідеологічним підґрунтям було забезпечення справедливості в розподілі державної, створеної працею всього народу власності між усім населенням. Проте реалізація такого підходу не привела (і не могла привести) до формування ефективного власника, до накопичення капіталу. Фактично все звелось до концентрації ваучерів у відносно нечисленних груп людей, які мали безпосереднє відношення до адміністрації приватизованих підприємств. Головним інструментом такої концентрації було придбання ваучерів у їх власників за безцінь. У більшості випадків не сплачувалися навіть наперед обумовлені мізерні суми, а дивіденди по акціях переважної частини міноритарних власників і досі нараховуються в межах кількох гривень на рік.

Таким чином, у контексті формування нерівності саме цей етап становлення незалежної Української держави виявився найбільш гострим, і саме тоді відбулася друга кардинальна руйнація соціальної структури країни.

Усе це в сукупності зумовило вкрай негативне сприйняття перших проявів нерівності. Упродовж 22 років майже нічого не змінилося. Відсутність середнього класу (його частка не перевищує 10–15% ані під час економічного зростання, ані під час економічного спаду, кризи і рецесії), концентрація чверті населення на межі існування і наявність дуже нечисленної, але багатій частини суспільства, яка не тільки не приховує своїх статків, а й хизується ними, переконаність більшості в тому, що основним джерелом успіху в Україні є здатність оминати закони, – все це спричиняє тотальну недовіру до влади, правовий нігілізм, поблажливе ставлення до несплати податків, до хабарів і “подяк”, до несумлінного виконання своїх обов'язків тощо. Без зламу цих психологічних настанов українцям важко подолати корупцію і побудувати сучасне суспільство європейського типу. Саме наявність необґрунтованої та несправедливої в очах більшості нерівності стане основною перешкодою на шляху становлення демократичного суспільства і реальної інтеграції в європейську спільноту.

У сучасній Україні спостерігається своєрідний феномен: населення і експерти переконані в тому, що суспільство є дуже розшарованим, а офіційна статистика свідчить про доволі помірний, приблизно відповідний європейським стандартам ступінь нерівності. Пояснюється це тим, що статистичні показники не містять параметрів рівня життя відносно нечисленних крайніх груп — і найбагатших, і найбідніших. У разі використання так званого квінтильного коефіцієнта не враховуються доходи 20% найбідніших і 20% найбагатших осіб, децильного — відповідно, 10% з обох полюсів. Тому наявність нечисленного прошарку дуже заможних чи, навпаки, дуже бідних людей (родин, домогосподарств) не впливає на статистичні оцінки, але, безперечно, впадає в око і формує відповідне соціопсихологічне уявлення. Даються взнаки і поширеність тіньових доходів у поєднанні з демонстрацією своїх статків, з одного боку, і поблажливе ставлення суспільства до ухиляння від сплати податків — з іншого. Про реальну динаміку розшарування населення України свідчить, зокрема, стрімке зростання обсягів продажу товарів групи “люкс” під час економічної кризи. Так, обсяги продажів автомобілів преміум-класу за 2009–2012 рр. збільшилися у 2,2 раза [7].

Оскільки розміри статті не дають змоги розглянути всі види та форми нерівності, доводиться обмежитися найбільш вагомими її проявами — нерівністю за доходами, а також украй важливим її чинником — освітнім.

Нерівномірний розподіл доходів між окремими групами населення відіграє ключову роль у формуванні нерівності — переважною мірою саме брак коштів зумовлює неможливість скористатися різноманітними послугами: освітніми, медичними, житлово-комунальними тощо. Нерівність за доходами корелює з нерівномірним розподілом пропозиції цих послуг по території країни, і, відповідно, дії зазначених чинників взаємно посилюються.

Найбільший вплив на нерівність населення за доходами справляє диференціація заробітної плати (максимум — 64,4%, в останньому передкризовому 2007 р., мінімум — 37,6% у 1999-му, році найглибшої економічної кризи за весь період існування незалежної Української держави, і 61,7% — у 2012 р.). Відповідні показники частки заробітної плати в доходах населення є такими: невинне зростання з 35,1% у 1999 р. до 52,5% у 2007-му, потім зниження до 49,2% у 2010-му і подальше зростання до 52,3% (тобто фактично до максимального рівня) у 2012 р.

Стандарти оплати праці в країні залишаються загальнонизькими, оскільки архаїчна структура виробництва, технологічна відсталість підприємств змушують роботодавців удаватися до цінових методів конкуренції, що в умовах слабкості механізмів колективно-договірного регулювання спричиняє консервування моделі дешевої робочої сили. Питома вага оплати праці найманих працівників у складі ВВП України (49–50% у 2005–2012 рр.) є близькою до середньоєвропейського рівня, однак це пов’язано з чи не найвищою ставкою внесків на соціальне страхування для роботодавців; а частка ж самої заробітної плати у ВВП є заниженою.

Найбільш гострі проблеми, які сьогодні перешкоджають ефективному виконанню оплатою праці своєї основної функції — винагороди відповідно до складності та соціальної значущості проведеної роботи, сформувалися ще у першій

половині 1990-х років, тобто в період активної переорієнтації економіки на принципово інші умови діяльності. Неспроможність вирішити проблеми перехідного періоду впродовж тривалого часу дедалі більше поглиблювала економічні викривлення в системі оплати праці та загострювала соціальні складові деформацій.

У цих умовах держава так і не виступила ініціатором і взірцем сучасних стандартів оплати праці. Як один з найбільших роботодавців держава утримує на низькому рівні заробітну плату працівників бюджетних установ, зокрема освіти (на 16% нижче від середньої по економіці) та охорони здоров'я (на 27% нижче від середньої по економіці). Заниження зарплат у бюджетному секторі не дозволяє створити умови для ефективної конкуренції у залученні кваліфікованої робочої сили з приватним сектором, а також формує стійкі міжгалузеві та міжпрофесійні диспропорції в оплаті праці, що, врешті-решт, акумулюються у значний гендерний розрив.

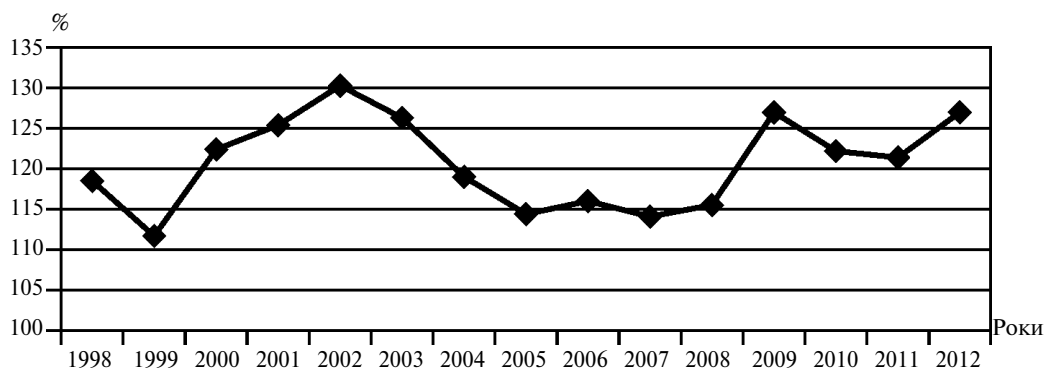

Рис. 1. Динаміка співвідношення офіційної заробітної плати на державних і приватних підприємствах

Розраховано за даними Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

З рисунку 1 видно, що рівень оплати праці на приватних підприємствах є істотно нижчим, ніж на державних (які значною мірою фінансуються з бюджетів усіх рівнів), хоча на практиці ефективність приватного сектору економіки є завжди вищою за державний. Виникає закономірне запитання: чи то на відміну від усіх інших країн приватний менеджмент в Україні поступається своєю ефективністю не зовсім успішному державному, чи то просто доходи приватного сектору, а разом з ними і зарплати найманих працівників значною мірою приховуються? Відповідь, очевидно, пов'язана з такими припущеннями:

— меншою справедливістю (фактично — більшою жадібністю) власників підприємств щодо найманих працівників порівняно із політикою державних підприємств, апетити керівників яких стримують державні стандарти;

— тим, що приватний власник так і не став ефективним власником значною мірою через “специфіку” процесу приватизації державних підприємств, поширеність корупційних зв'язків і корупційних платежів;

— вищим на приватних підприємствах ступенем тінізації виробництва і доходів, у тому числі й заробітків найманих працівників;

— штучним завищенням рівня оплати праці понад її економічно обґрунтований рівень на ряді державних підприємств, особливо бюджетних організацій, де

керівництво менше переймається забезпеченням прибутковості, ніж приватний підприємець.

Скоріше за все, справедливі всі версії, однак їх співвідношення є відмінними в різних галузях.

Безперечно, держава не має прямих підойм впливу на оплату праці в приватному секторі, особливо в умовах глибокої економічної кризи. Стимулювати приватного власника підвищувати заробітну плату може конкуренція за робочу силу, на що можна розраховувати тільки в разі економічного зростання. У нинішніх умовах відсутність здорової конкуренції та дійових механізмів державного стимулювання і нагляду за дотриманням трудових прав призводить до поширення тіньових схем приховування частини оплати праці, основна з яких — відображення в офіційній звітності лише необхідного мінімуму і виплата решти заробітку “в конвертах”. У результаті надходження внесків на загальнообов’язкове соціальне страхування по майже чверті працюючих не перевищують мінімального рівня.

Поступово зростає вплив розмірів пенсій на нерівність населення, водночас збільшується і частка пенсій у сукупних доходах населення. Якщо в 1999 р. питома вага пенсій у доходах становила 15,2%, то у 2012-му — 24,1% (абсолютний максимум за весь період спостережень), а їх внесок у диференціацію населення збільшився з 8% у 2000 р. до 23% у 2012 р. (максимум — 23,5% — спостерігався у 2010 р.). Це є наслідком одночасної дії кількох чинників: формування диференціації розмірів самих пенсій, їх випереджального зростання порівняно з іншими складовими доходів та старіння населення. Звичайно, **в умовах кризи зростання пенсій із солідарної системи виглядає нелогічним, але відповідає прагненням підвищити доходи вразливих верств населення і, зрозуміло, очікуванням самих громадян.**

Говорячи про чинники монетарної нерівності населення України, слід підкреслити вкрай незначний вплив на неї різноманітних соціальних трансфертів, які, за логікою їх існування, мали б надходити переважно нужденним і, відповідно, відчутно згладжувати нерівність. Значною мірою це пов’язано з тим, що левову частку коштів, які направляються на соціальну підтримку, отримують небідні домогосподарства. У свою чергу, низький рівень охоплення бідних допомогою зводить нанівець зусилля державної соціальної політики щодо подолання крайніх форм бідності. Ознакою останнього десятиріччя в Україні стала поява так званої спадкової бідності, яка ідентифікується через закріплення контингентів, що живуть виключно на державну допомогу, та переходить від покоління до покоління. Слід підкреслити і таку вкрай негативну тенденцію, як зростання частки допомоги у доходах населення: у 2012 р. цей показник сягнув максимуму — 3,7%, головним чином, за рахунок допомоги на дітей, частка якої становить 2,2%.

Отже, чинна система державної соціальної підтримки, незважаючи на певні успіхи з її реформування впродовж останніх двох років, вимагає серйозних змін для посилення впливу на зменшення нерівності та подолання бідності.

Намагання згладити монетарну нерівність населення шляхом підвищення доходів найбільш бідних є цілком зрозумілим і виправданим, але акцент слід робити на професійній підготовці і працевлаштуванні населення, принаймні працездатного, а не на виплаті соціальної допомоги. Цілком перспективним слід визнати

досвід економічно розвинутих країн, де участь у програмах соціальної допомоги обмежується або часом, або певними діями щодо здобуття професії.

Важливою складовою доходів частини населення України є кошти їхніх близьких, які працюють за кордоном. За результатами двох загальнонаціональних обстежень трудової міграції, проведених у 2007 і 2012 рр. *, за кордоном працюють близько 3 млн. українців, сумарні заробітки яких становлять 4,8–5 млрд. євро, а грошові перекази – близько 70% їх загального обсягу, тобто 3,3–3,5 млрд. євро на рік (табл.).

Характеристики дохідності зовнішньої трудової міграції у 2011–2012 рр. *

(євро)

Країна	Середня заробітна плата	Середні доходи українських мігрантів	Перевищення середньої зарплати в Україні	
			середньою зарплатою в країні перебування	середніми заробітками мігрантів
Росія.....	579	662	341	424
Польща.....	824	424	586	186
Італія.....	2342	799	2104	561
Чехія.....	1012	861	774	623
Іспанія.....	2251	714	2013	476
Німеччина.....	2814	1361	2576	1123
Угорщина.....	846	734	608	496
Португалія.....	1350	771	1112	533

* Розраховано за даними: UNECE Statistical Database [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w3.unecse.org/pxweb/dialog/varval.asp?ma=60_MECCWagesY_r&path=///database/STAT/20-ME/3-MELF/&lang=1&ti=Gross+Average+Monthly+Wages+by+Country+and+Year; Звіт щодо методології організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні. – Міжнародна організація праці, Державна служба статистики України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2013. – С. 57.

Близько половини загальної кількості трудових мігрантів походять з 6 західних областей (Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької). Відповідно, обсяг грошових переказів, які отримують домогосподарства цих регіонів, наближається до 700 млн. євро (з урахуванням стаціонарної міграції – до 1,8–2 млрд. євро), що перевищує половину, а по Закарпатській області (регіону найвищої інтенсивності трудової міграції) – дві третини фонду оплати праці.

З огляду на нерівномірний розподіл цих надходжень по території країни та їх концентрацію у найбільш розвинутих регіонах, можна зробити висновок про те, що саме доходи від міграції значною мірою зменшують територіальну нерівність населення, проте водночас вони є надзвичайно вагомим чинником зростання внутрішньорегіональної нерівності.

Оскільки міграція є невід’ємною складовою глобалізованого світу, зокрема, формування транснаціональних ринків праці, політика має спрямовуватися на

* У рамках кожного з обстежень було опитано по 30 тис. осіб віком від 15 до 70 років у всіх регіонах України.

забезпечення належного захисту українських трудових мігрантів за кордоном, урахування їх легальної трудової діяльності при визначенні пенсійних та інших прав на соціальний захист після повернення, стимулювання підтримання різноманітних, у тому числі фінансових, зв'язків трудових мігрантів з близькими та родичами, які залишилися в Україні. У будь-якому випадку грошові трансферти з-за кордону сприяють зниженню бідності та розвитку не тільки населення, а й регіонів-донорів у цілому.

Упродовж усього періоду спостереження виявлено чіткий прямо пропорційний зв'язок між рівнем освіти і доходами індивіда, що свідчить про важливість високого рівня освіти як чинника підвищення і рівня життя, і соціального статусу (рис. 2). Якщо серед осіб з повною вищою освітою частка бідних становить 13%, із середніми доходами – 32%, а заможних – 12%, то серед тих, хто має лише повну загальну середню освіту (тобто не має системної професійної підготовки), бідних – 29%, із середніми доходами – 19%, а заможних – 4%*. Зростання тривалості освіти на 1 рік у середньому збільшує заробітну плату на 983 грн. на рік** при коефіцієнті детермінації $R^2=0,955$, що вочевидь відхиляє гіпотезу про випадковість зв'язку. Завдяки кращій обізнаності освічених осіб щодо своїх прав на державну підтримку кількість пілг, які отримує індивід, прямо залежить від рівня його освіти.

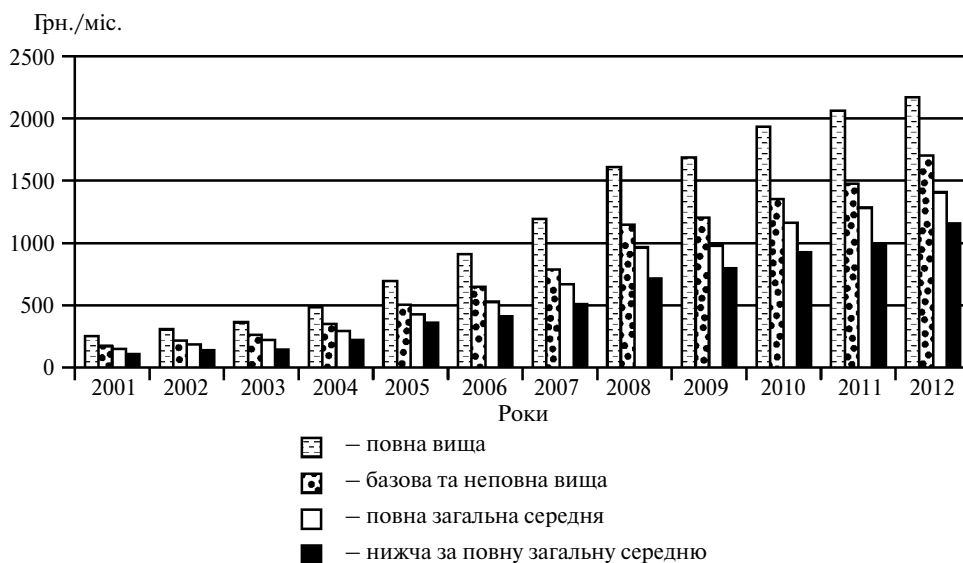

Рис. 2. Заробітна плата-нетто за рівнем освіти

Розраховано за даними обстежень умов життя населення, що їх проводить Державна служба статистики України.

Рівень освіти безпосередньо впливає на свідомість, на відчуття відповідальності за стан справ у своєму місті, селі та країні в цілому. Так, якщо серед осіб з освітою, нижчою за середню, тільки 21% вважають, що можуть впливати на стан

* Розраховано за: Обстеження умов життя домогосподарств у 2012 р., проведене Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

** Розраховано за: Обстеження умов життя домогосподарств у 2007 р., проведене Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України.

справ в Україні, то серед людей з вищою освітою таких 32%. Подібне співвідношення спостерігається і при визначенні населенням своєї відповідальності за стан справ у своєму місті або селі. В обох випадках помітно вирізняються особи з вищою освітою (рис. 3).

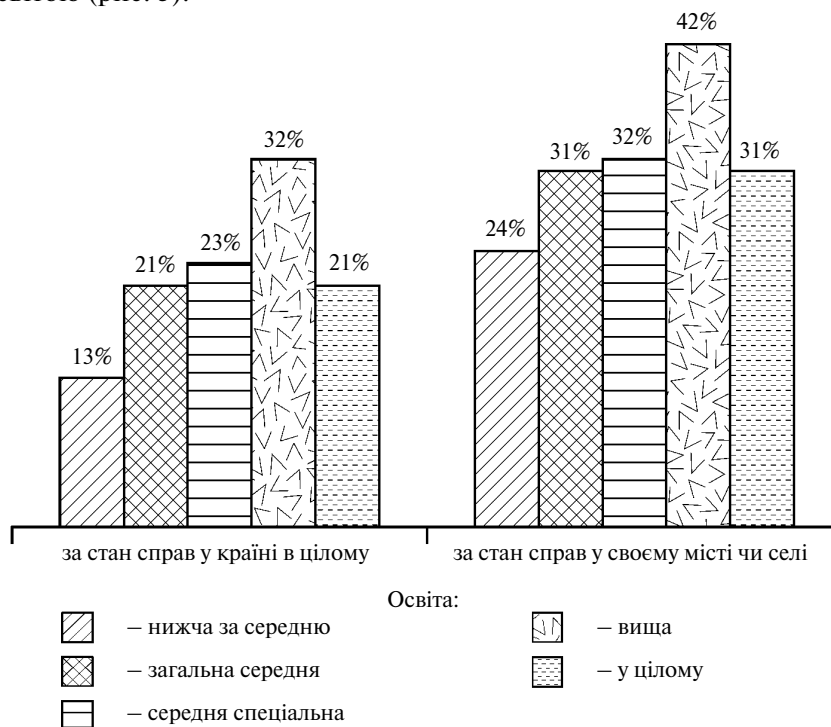

Рис. 3. Відповідальність населення України залежно від рівня освіти у 2013 р. (% тих, хто визначився)

Розраховано за: Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін: соціологічний моніторинг. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2013. – С. 491–492.

Немає сумніву, що такий зв'язок є надзвичайно важливим у контексті формування суспільної самосвідомості та відповідальності, подолання утриманських настроїв в українському суспільстві, які, на жаль, відновлюються. Переважна більшість українців не схильна брати на себе відповідальність за своє життя, за життя своїх рідних та близьких, передусім тих, хто від них залежить, а погоджується чекати на вирішення своїх проблем іншими особами, головним чином, владою і державою.

Домінування таких настроїв за часів УРСР було цілком обгрунтованим і логічним з огляду на ідеологію державного патерналізму. В період системної економічної кризи, що супроводжувала перші кроки на шляху формування ринкової економічної системи (руйнація традиційних для соціалістичної системи форм соціальної підтримки населення, поява безробіття як суспільного явища, запровадження страхових засад пенсійного забезпечення, стрімке майнове розшарування на фоні падіння рівня життя широких верств населення), дуже поступово і болісно стали з'являтися ознаки власної відповідальності, принаймні працездатного населення, за свій добробут і своє життя в цілому.

З початком економічного зростання і доволі швидким підвищенням реальних доходів населення можна було очікувати на прискорення даного процесу. Однак цього не відбулося. Безперечно, далася взнаки незадоволеність результатами економічних трансформацій, зокрема посиленням розшарування. Протягом досить тривалого періоду безвихідності українці, в першу чергу — молодь, не бачили можливостей впливати на ситуацію, що провокувало безініціативність і громадянську апатію. Так, 30,5% опитаних (за даними 2004 р. — 38,3%) вважають, що держава (повністю або переважно) має відповідати за їхній добробут, і лише 10,8% — що вони самі мають забезпечувати своє благополуччя (за даними 2004 р. — 6,18%). Три чверті населення віком 15–49 років головною причиною відкладення народження дитини називають низькі доходи, але лише 46% висловлюють наміри здійснити зусилля щодо їх підвищення*. Тільки 35,1% населення вважають, що їхнє життя повністю або переважно залежить від них самих, і тільки 16% активно включилися в нове життя, ринкові відносини здаються їм природним способом життєдіяльності [8]. Проте, як і очікували фахівці з соціальної психології, був потрібен лише привід для масового сплеску незадоволення, і спусковим гачком стало розчарування молоді у зв'язку з відмовою влади від заявлених європейських орієнтирів, які протягом півтора року декларувались і пропагувались як необхідна і достатня умова формування в Україні європейської якості життя. Після цього відіграли свою роль невміння і небажання влади шукати спільну мову з населенням. У результаті виник Майдан, сформувалися нове розуміння відносин влади з населенням і нове відчуття можливостей населення контролювати владу і впливати на її рішення. Але поки що, по-перше, немає жодних підстав для переконаності в тому, що це нове розуміння і нове відчуття однаковою мірою поділяють представники владних структур і населення, а по-друге, в тому, що ці реалії революційної ситуації поширяться і на мирний період. Стрімке єднання української нації під впливом подій у Криму, безумовно, є надзвичайно важливим, але сьогодні складно прогнозувати, наскільки стабільним, довготривалим і дійовим воно буде.

Відповідно, першочерговим завданням є формування структурованого громадянського суспільства, яке діятиме не під впливом протестних настроїв, а систематично братиме участь у виробленні та реалізації управлінських рішень, передусім на місцевому рівні. З цією метою необхідно проводити роботу як серед чиновників усіх рівнів, так і серед населення, роз'яснюючи сутність суспільної діяльності, її відмінності від діяльності політичної та формуючи вкрай необхідне відчуття відповідальності. При цьому надзвичайно важливим завданням є забезпечення участі дійсно різних (за віком, статтю, освітою, статками, місцем проживання тощо) верств населення задля запобігання посиленню соціальної нерівності та відторгненню окремих груп від суспільного життя. А у цьому плані варто розраховувати, передусім, на високоосвічені верстви суспільства.

* Обстеження 3112 осіб репродуктивного віку “Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації населення в Україні”, проведене у квітні 2008 р. Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка.

Високий рівень освіти є більш ефективним запобіжником бідності, ніж матеріальна підтримка населення. Значною мірою саме цим пояснюється і зростання зацікавленості батьків у підвищенні освітнього рівня дітей, навіть за умови контрактного навчання при обмеженій фінансовій спроможності родини. Така тенденція свідчить про перспективи зростання освітнього потенціалу країни за рахунок усвідомлення самим населенням важливості навчання.

Освічені особи набагато частіше користуються комп'ютером та Інтернетом, що значно розширює доступ до інформації, у тому числі про ринок праці, і в кінцевому підсумку сприяє підвищенню конкурентоспроможності. Темпи поширення користування комп'ютером і відповідних навичок є достатніми для впевненого очікування зменшення нерівності українського населення за цією ознакою.

Але, оцінюючи можливості зниження необгрунтованої нерівності в українському суспільстві завдяки поширенню освіти, ми повинні враховувати, що значна частина фахівців не тільки із середньою спеціальною, а й з вищою освітою не можуть знайти роботу за спеціальністю. Це означає великі фінансові втрати і бюджету, і населення, занизьке використання трудового потенціалу, часті розчарування людей у своїх можливостях. Тому вкрай необхідно скоригувати систему професійної освіти, у тому числі вищої, з метою узгодження структури і масштабів підготовки кадрів за окремими професіями з потребами економіки і відповідним попитом ринку праці на робочу силу. При цьому слід запровадити масштабну перепідготовку кадрів протягом усього економічно активного періоду, залучаючи для цього кошти бізнесу.

Висновки

На відміну від інших засадничих рис українського суспільства нерівність розвивалася принципово по-різному в різні часи.

Періоду дорадянської доби притаманні ті самі тенденції та особливості, що спостерігалися в більшості аграрних країн тогочасної Європи. Населення в цілому було налаштоване на індивідуальні зусилля і загалом спокійно сприймало відмінності у рівні та якості життя. Нерівність була пов'язана, головним чином, з належністю до конкретної соціальної страти.

Принципових відмінностей між східно- і західноукраїнськими землями не було, хоча спроби кооперування і взаємодопомоги набагато частіше спостерігалися в західноукраїнських землях. Імовірно, за відсутності різкого розвороту траєкторії розвитку суспільства, пов'язаного з подіями 1917–1918 рр., сьогодні ми жили б у суспільстві з середнім рівнем розшарування.

Жовтнева революція зламала тодішню соціальну структуру. І на зміну суспільству з помірно високим рівнем розшарування прийшло суспільство егалітарне. Безперечно, попри всі декларації егалітарності, і в радянському суспільстві існувало декілька видів та форм нерівності: прихована, пов'язана з наявністю привілейованої еліти; явна, зумовлена ідеологічними перевагами, що надавалися пролетаріату, передусім працівникам великих підприємств, і трудовому селянству; напівкримінальна, сформована тотальним дефіцитом.

Друга кардинальна руйнація суспільної структури відбулася з переходом до ринкової економіки. Рушійною силою стала різниця в доступі до економічних

ресурсів, зокрема до об’єктів приватизації. Є всі підстави вважати, що **сучасне українське суспільство є не просто глибоко розшарованим, а навіть поляризованим.** На одному кінці шкали сконцентровано відносно нечисленну (не більш як 5–7%) групу заможного населення, а на другому — щонайменше чверть населення на межі виживання. Походження сучасної нерівності, принаймні в суспільній свідомості, пов’язано в основному з недотриманням законодавства та тіньовою діяльністю. У поєднанні з болісністю самого переходу від егалітарного до глибоко розшарованого суспільства це значною мірою пояснює неприйняття сучасного ступеня нерівності широкими верствами населення.

Відсутність належної системи “соціальних ліфтів” зумовлює пов’язану з нерівністю гостру проблему сьогодення — формування усталених майнових страт, коли перехід з нижчої у вищу майже неможливий.

Таким чином, **українське суспільство у своєму розвитку пройшло шлях від доволі середньої, за європейськими стандартами, нерівності (дорадянська доба) до егалітарності (радянські часи), а потім до поляризації, зумовленої різкою зміною соціально-економічного устрою (сучасний період).** Нерівність — у сучасному її вираженні — дуже негативно сприймається більшістю населення. Вона проявляється не тільки у відчутній різниці між способами та рівнями життя найбагатших і найбідніших верств населення, а й у викривленій соціальній структурі суспільства. В Україні практично відсутній середній клас, який в усіх країнах євроатлантичної цивілізації виконує стабілізуючу функцію. Відсутність системи “соціальних ліфтів” не дає змоги переходити з однієї соціальної страти до іншої, що створює передумови для формування кастової структури. У поєднанні з глибоким переконанням більшості в тому, що в Україні досягти успіху можна тільки в обхід закону, це спричиняє тотальний правовий нігілізм і хабарництво. Таким чином, саме нерівність є важливою — якщо не головною — перешкодою розбудови демократичного суспільства європейського зразка.

У перспективі можна очікувати певного спрощення стратифікаційної мобільності та зумовленого цим зменшення існуючої нерівності, яка поступово набуватиме більш обґрунтованого і зрозумілого походження.

Список використаної літератури

1. *Dasgupta P., Ray D.* Inequality as a determinant of malnutrition and unemployment policy // *Economic Journal*. — 1987. — № 97. — March. — P. 177–188.
2. *Income Inequalities in the Age of Financial Globalization* // *World of Work Report 2008*. — International Labour Office, 2008. — P. 24–25.
3. *Persson T., Tabellini G.* Is inequality harmful for growth? Theory and evidence // *American Economic Review*. — 1994. — № 3. — Vol. 84. — P. 600–621.
4. *Alessina A., Rodrik D.* Distribution politics and economic growth // *Quarterly Journal of Economics*. — 1994. — № 2. — Vol. 109. — P. 465–490.
5. *Лібанова Е.М.* Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. — К. : КНЕУ, 2008. — С. 143.
6. *Lenski G.* Power and Privilege: A theory of social stratification. — New York : McGraw-Hill, 1966. — P. 70.
7. *Forbes Україна*. — 2013. — Сентябрь.

References

1. Dasgupta P., Ray D. Inequality as a determinant of malnutrition and unemployment policy. *Economic J.*, March 1987, No. 97, pp. 177–188.
2. Income Inequalities in the Age of Financial Globalization in: *World of Work Report 2008*. Intern. Labour Office, 2008, pp. 24–25.
3. Persson T., Tabellini G. Is inequality harmful for growth? Theory and evidence. *Amer. Economic Review*, 1994, Vol. 84, No. 3, pp. 600–621.
4. Alessina A., Rodrik D. Distribution politics and economic growth. *Quarterly J. of Economics*, 1994, Vol. 109, No. 2, pp. 465–490.
5. Libanova E.M. *Bidnist' Naselelnyya Ukrainy: Metodologiya, Metodyka ta Praktyka Analizu* [Poverty of Ukraine's Population: Methodology, Methods, and Practice of Analysis]. Kyiv, KNEU, 2008, p. 143 [in Ukrainian].
6. Lenski G. *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. New York, McGraw-Hill, 1966.
7. *Forbes Ukraina – Forbes Ukraine*, September, 2013 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 21 лютого 2014 р.
і була оновлена 25 березня 2014 р.
